

TŁUMACZENIA
MONUMENTA AERE PERENNIORA

ANNA TARWACKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

*O POCZĄTKACH PRAWA I WSZYSTKICH URZĘDÓW
ORAZ O NASTĘPSTWIE PRAWNIKÓW
2 TYTUŁ 1 KSIĘGI DIGESTÓW
TEKST – TŁUMACZENIE – KOMENTARZ*

Prezentowany poniżej drugi tytuł pierwszej księgi *Digestów* justyńskich zawiera fragmenty dzieł dwóch autorów: Gaiusa i Pomponiusa.

Gaius, znany przede wszystkim jako autor *Institucji*, napisał również komentarz do Ustawy XII Tablic w sześciu księgach, który do naszych czasów dotrwał jedynie w postaci krótkich cytatów umieszczonych przez kompilatorów w *Digestach*. Fragment zawarty w D.1,2,1 to jednak typowy wstęp propedeutyczny. *Liber singularis enchiridii* jest natomiast podręcznikiem dla studentów prawa (αεγχειρίδιον z greckiego to właśnie coś podręcznego, podręcznik). Jego autor, Pomponius, to prawnik z czasów cesarza Hadriana. Zamieszczone w tym tytule *Digestów* fragmenty dzieła Pomponiusa obrazują historię źródeł prawa rzymskiego, kolejność i okoliczności powstawania urzędów oraz biografie słynnych jurystów.

DIGESTA IUSTINIANI AUGUSTI
*DE ORIGINE IURIS ET OMNIUM MAGISTRATUUM
ET SUCCESSIONE PRUDENTIUM*

D. 1,2,1 (Gaius libro primo ad legem duodecim tabularum):

Facturus legum vetustarum interpretationem necessario prius ab urbis initiis repetendum existimavi, non quia velim verbosos commentarios facere, sed quod in omnibus rebus animadverto id perfectum esse, quod ex omnibus suis partibus constaret: et certe cuiusque rei potissima pars principium est. deinde si in foro causas dicentibus nefas ut ita dixerim videtur esse nulla praefatione facta iudici rem exponere: quanto magis interpretationem promittentibus inconveniens erit omissis initiis atque origine non repetita atque illotis ut ita dixerim manibus protinus materiam interpretationis tractare? namque nisi fallor istae praefationes et libentius nos ad lectionem propositae materiae producunt et cum ibi venerimus, evidentiores praestant intellectum.

D. 1,2 (Pomponius libro singulari enchiridii):

pr. Necessarium itaque nobis videtur ipsius iuris originem atque processum demonstrare.

1. Et quidem initio civitatis nostrae populus sine lege certa, sine iure certo primum agere instituit omniaque manu a regibus gubernabantur.

2. Postea aucta ad aliquem modum civitate ipsum Romulum traditur populum in triginta partes divisisse, quas partes curias appellavit propterea quod tunc reipublicae curam per sententias partium earum expediebat. et ita leges quasdam et ipse curiatis ad populum tulit: tulerunt et sequentes reges. quae omnes conscriptae exstant in libro Sexti Papirii, qui fuit illis temporibus, quibus Superbus Demarati Corinthii filius, ex principalibus viris. is liber, ut diximus, appellatur ius civile Papirianum, non quia Papirius de suo quicquam ibi adiecit, sed quod leges sine ordine latas in unum composuit.

DIGESTA JUSTYNIAŃSKIE
O POCZĄTKACH PRAWA I WSZYSTKICH URZĘDÓW
ORAZ O NASTĘPSTWIE PRAWNIKÓW

D.1,2,1 (Gaius w księdze pierwszej o ustawie dwunastu tablic):

Uznałem, że skoro mam zamiar interpretować stare prawa, powinienem najpierw wrócić do początków Miasta nie dlatego, żebym chciał sporządzać długie komentarze, ale ponieważ sądzę, iż we wszystkich sprawach doskonale jest to, co składa się ze wszystkich swoich części, a z całą pewnością najważniejszą częścią każdej sprawy jest początek. Poza tym, skoro dla tych, którzy bronią spraw na forum, jest – że tak powiem – zbrodnią przedstawiać sędziemu sprawę bez uprzedniego wprowadzenia, to o ile bardziej dla tych, którzy obiecują interpretację, niezręczne będzie – ominąwszy początki i nie powtórzywszy pochodzenia, jakby nieumyślnie ręk – od razu przechodzić do sedna sprawy? Jeśli się bowiem nie mylę, wprowadzenia te powodują, że chętniej czytamy na przedstawiony temat i, kiedy do niego dotrzemy, pozwalają na lepsze jego zrozumienie.

D.1,2,2 (Pomponius w księdze jedynej enchiridionu):

pr. Wydaje mi się konieczne ukazanie początków oraz rozwoju samego prawa.

1. Na początku zatem naszego państwa lud postanowił działać bez pewnych ustaw, bez pewnego prawa; wszystkim własnoręcznie kierowali królowie.

2. Później, kiedy państwo się nieco rozrosło, sam Romulus – jak głoszą przekazy – podzielił lud na trzydzieści części, które nazwał kuriami, ponieważ wówczas troszczył się (*curam expediebat*) o państwo, biorąc pod uwagę zdanie tych części. I w ten sposób nadał ludowi ustawy zwane *leges curiatae*: nadawali je również następnii królowie. Wszystkie te ustawy zostały spisane w księdze Sextusa Papiriusa, który żył w tych samych czasach, co Superbus, syn Demarata z Koryntu, jednej z ważniejszych ówczesnie postaci. Księga ta, jak pisałem, nazywa się *ius Papirianum* nie dlatego, że Papirius dodał tam coś od siebie, ale dlatego, że zebrał w jedność ustawy wydawane bez porządku.

3. Exactis deinde regibus lege tribunicia omnes leges hae exoleverunt iterumque coepit populus Romanus incerto magis iure et consuetudine aliqua uti quam per latam legem, idque prope viginti annis passus est.

4. Postea ne diutius hoc fieret, placuit publica auctoritate decem constitui viros, per quos peterentur leges a Graecis civitatibus et civitas fundaretur legibus: quas in tabulas eboreas perscriptas pro rostris composuerunt, ut possint leges apertius percipi: datumque est eis ius eo anno in civitate summum, uti leges et corrigerent, si opus esset, et interpretarentur neque provocatio ab eis sicut a reliquis magistratibus fieret. qui ipsi animadverterunt aliquid deesse istis primis legibus ideoque sequenti anno alias duas ad easdem tabulas adiecerunt: et ita ex accedenti appellatae sunt leges duodecim tabularum. quarum ferendarum auctorem fuisse decemviris Hermodorum quendam Ephesium exulantem in Italia quidam rettulerunt.

5. His legibus latis coepit (ut naturaliter evenire solet, ut interpretatio desideraret prudentium auctoritatem) necessarium esse disputationem fori. haec disputatio et hoc ius, quod sine scripto venit compositum a prudentibus, propria parte aliqua non appellatur, ut ceterae partes iuris suis nominibus designantur, datis propriis nominibus ceteris partibus, sed communi nomine appellatur ius civile.

6. Deinde ex his legibus eodem tempore fere actiones compositae sunt, quibus inter se homines disceptarent: quas actiones ne populus prout vellet institueret, certas sollemnesque esse voluerunt: et appellatur haec pars iuris legis actiones, id est legitimae actiones. et ita eodem paene tempore tria haec iura nata sunt: lege duodecim tabularum ex his fluere coepit ius civile, ex isdem legis actiones compositae sunt. omnium tamen harum et interpretandi scientia et actiones apud collegium pontificum erant, ex quibus constituebatur, quis quoquo anno praeesset privatis. et fere populus annis prope centum hac consuetudine usus est.

3. Po wygnaniu królów – mocą ustawy trybunów – wszystkie te ustawy odwołano i lud rzymski znowu zaczął rządzić się prawami zgola niepewnymi oraz zwyczajami, a nie uchwalanymi ustawami. W ten sposób minęło prawie dwadzieścia lat.

4. Później – aby tak dłużej nie było – z upoważnienia publicznego powołano dziesięciu mężów, przez których chciano prosić społeczeństwa greckie o ustawy oraz ustanowić prawa państwowe. Ustawy te spisano na tablicach z kości słoniowej i umieszczono przed mównicą, aby były szerzej znane. Mężom tym dano na ten rok najwyższe prerogatywy w państwie, aby i poprawiali ustawy, gdyby to było konieczne, i je interpretowali oraz aby nie było odwołania od ich decyzji, tak jak to było w przypadku innych urzędników. Sami ci mężowie uznali, że czegoś brakuje tym pierwszym ustawom i tak w kolejnym roku dodali do tych dziesięciu dwie następne tablice: w ten sposób nazwano je Ustawami XII Tablic. Niektórzy twierdzili, że ich projekt zgłosił decemwirom pewien Hermodorus, wygnaniec z Efezu.

5. Po wydaniu tych ustaw zaczęła się dyskusja (jak to ma zwyczaj się zdarzać – interpretacja wymaga opinii prawników). Dyskusja ta i prawo, które tworzyli prawnicy bez spisywania go, nie ma swojej nazwy, jak to bywa z pozostałymi częściami prawa, ale są określane wspólną nazwą *ius civile*.

6. Wreszcie, na podstawie tych ustaw, prawie w tym samym czasie ułożono skargi, przy których pomocy ludzie rozstrzygali spory między sobą. Aby lud tych skarg nie ustalał według swojej woli, postanowiono, że będą one pewne i uroczyste. Ta część prawa nazywana jest *legis actiones*, czyli skargami prawnymi. Te trzy części prawa narodziły się niemal w tym samym czasie: z Ustaw XII Tablic zaczęło wypływać *ius civile*, a na ich podstawie ułożono *legis actiones*. Wiedza dotycząca interpretacji ich wszystkich oraz treść skarg znana była kolegium pontyfików. Spośród nich wybierano osobę, która w danym roku miała przewodzić ludziom prywatnym. Tego zwyczaj u lud trzymał się przez ponad sto lat.

7. Postea cum Appius Claudius proposuisset et ad formam redigisset has actiones, Gnaeus Flavius scriba eius libertini filius subreptum librum populo tradidit, et adeo gratum fuit id munus populo, ut tribunus plebis fieret et senator et aedilis curulis. hic liber, qui actiones continet, appellatur ius civile Flavianum, sicut ille ius civile Papirianum: nam nec Gnaeus Flavius de suo quicquam adiecit libro. augescente civitate quia deerant quaedam genera agendi, non post multum temporis spatium Sextus Aelius alias actiones composuit et librum populo dedit, qui appellatur ius Aelianum.

8. Deinde cum esset in civitate lex duodecim tabularum et ius civile, essent et legis actiones, evenit, ut plebs in discordiam cum patribus perveniret et secederet sibi iura constitueret, quae iura plebi scita vocantur. mox cum revocata est plebs, quia multae discordiae nascebantur de his plebis scitis, pro legibus placuit et ea observari lege Hortensia: et ita factum est, ut inter plebis scita et legem species constituendi interesset, potestas autem eadem esset.

9. Deinde quia difficile plebs convenire coepit, populus certe multo difficilior in tanta turba hominum, necessitas ipsa curam reipublicae ad senatum deduxit: ita coepit senatus se interponere et quidquid constituisset observabatur, idque ius appellabatur senatus consultum.

10. Eodem tempore et magistratus iura reddebant et ut scirent cives, quod ius de quaque re quisque dicturus esset seque praemunirent, edicta proponebant. quae edicta praetorum ius honorarium constituerunt: honorarium dicitur, quod ab honore praetoris venerat.

11. Novissime sicut ad pauciores iuris constituendi vias transisse ipsis rebus dictantibus videbatur per partes, evenit, ut necesse esset rei publicae per unum consuli (nam senatus non perinde omnes provincias probe gerere poterant): igitur constituto principe datum est ei ius, ut quod constituisset, ratum esset.

7. Później, kiedy Appius Claudius spisał skargi, Gnaeus Flavius, skryba, syn jego wyzwolenca, przekazał ludowi zabraną księgę. Dar ten był tak miły ludowi, że Flavius został i trybunem ludowym, i senatorem, i edylem kurulnym. Księga ta, która zawiera skargi, nazywa się *ius civile Appianum*, tak jak tamta *ius civile Papirianum*: Gnaeus Flavius również nic od siebie nie dodał do tej księgi. Ponieważ wzrastającej społeczności brakowało rodzajów powództw, po niedługim czasie Sextus Aelius ułożył inne skargi i dał ludowi księgę, która nazywa się *ius Aelianum*.

8. Wreszcie, kiedy społeczeństwo miało już Ustawy XII Tablic i *ius civile*, miało też *legis actiones*, zdarzyło się, że plebs popadł w niezgodę z patrycjuszami, odszedł z Rzymu i uchwalił dla siebie prawa, które noszą miano plebiscytów. Kiedy wkrótce sprowadzono plebs z powrotem, rodziło się wiele sporów związanych z owymi plebiscytami i dlatego zrównano je z ustawami na mocy ustawy *lex Hortensia*: i zrobiono tak, że ustawy różnią się od plebiscytów jedynie sposobem uchwalania, ich moc jest bowiem jednakowa.

9. Następnie, ponieważ pojawiły się trudności ze zgromadzeniami plebsu, a lud zgromadzić było na pewno jeszcze trudniej z powodu tak dużej liczby ludności, sama konieczność powierzyła pieczę nad państwem senatowi: w ten sposób doszedł senat i cokolwiek postanowił, było to przyjmowane, a prawo to nazywano *senatusconsultum*.

10. W tym samym czasie także urzędnicy wydawali prawa i, aby obywatele wiedzieli, jakie prawo na dany temat wydał każdy z nich, ogłaszali edykty. Te właśnie edykty pretorów złożyły się na *ius honorarium*. Mówi się o nim *honorarium*, ponieważ wywodzi się od godności petora.

11. Ostatecznie, podobnie jak same wydarzenia doprowadziły do zmniejszenia liczby dróg stanowienia prawa, tak konieczne stało się, aby państwem zarządzała jedna osoba (senat nie potrafił nawet uczciwie zarządzać prowincjami). Po ustanowieniu zatem princepsa, nadano mu prawo, żeby, cokolwiek postanowił, miało moc prawną.

12. Ita in civitate nostra aut iure, id est lege, constituitur, aut est proprium ius civile, quod sine scripto in sola prudentium interpretatione consistit, aut sunt legis actiones, quae formam agendi continent, aut plebi scitum, quod sine auctoritate patrum est constitutum, aut est magistratum edictum, unde ius honorarium nascitur, aut senatus consultum, quod solum senatu constituente inducitur sine lege, aut est principalis constitutio, id est ut quod ipse princeps constituit pro lege servetur.

13. Post originem iuris et processum cognitum consequens est, ut de magistratum nominibus et origine cognoscamus, quia, ut exposuimus, per eos qui iuri dicundo praesunt effectus rei accipitur: quantum est enim ius in civitate esse, nisi sint, qui iura regere possint? post hoc dein de auctorum successione dicemus, quod constare non potest ius, nisi sit aliquis iuris peritus, per quem possit cottidie in melius produci.

14. Quod ad magistratus attinet, initio civitatis huius constat reges omnem potestatem habuisse.

15. Isdem temporibus et tribunum celerum fuisse constat: is autem erat qui equitibus praerat et veluti secundum locum a regibus optinebat: quo in numero fuit Iunius Brutus, qui auctor fuit regis eiciendi.

16. Exactis deinde regibus consules constituti sunt duo: penes quos summum ius uti esset, lege rogatum est: dicti sunt ab eo, quod plurimum reipublicae consulerent. qui tamen ne per omnia regiam potestatem sibi vindicarent, lege lata factum est, ut ab eis provocatio esset neve possent in caput civis Romani animadvertere iniussu populi: solum relictum est illis, ut coercere possent et in vincula publica duci iuberent.

17. Post deinde cum census iam maiori tempore agendus esset et consules non sufficerent huic quoque officio, censores constituti sunt.

12. I tak nasze społeczeństwo rządzi się albo prawem, czyli ustawą, albo też własnym *ius civile*, które nie jest spisane, tylko opiera się na interpretacji prawników, albo *legis actiones*, które zawierają formę procesu, albo plebiscytami, które uchwała się bez zgody senatu, albo edyktami urzędników, skąd pochodzi *ius honorarium*, albo *senatusconsultum*, które jest wprowadzane nie na mocy ustawy, ale z woli senatu, albo też konstytucją princepsa, a to, co ustanowi princeps, ma moc ustawy.

13. Następną sprawą, którą należy poznać po pochodzeniu prawa, jest proces. Dowiemy się zatem o nazwach i pochodzeniu urzędów, ponieważ, jak wyjaśniliśmy, przez tych, którzy przewodniczą wymiarowi sprawiedliwości, można poznać jego konstrukcję. Jak bowiem ma funkcjonować prawo w społeczeństwie, jeśli nie ma tych, którzy mogą wykonywać prawa? Później powiemy o następstwie prawników, ponieważ prawo nie może istnieć, jeżeli nie ma jakiegoś znawcy prawa, dzięki któremu stawałoby się ono z każdym dniem lepsze.

14. Jeśli chodzi o urzędy, to wiadomo, iż na początku istnienia państwa całą władzę dzierżyli królowie.

15. W tychże czasach istniał również trybun jazdy: to on bowiem dowodził konnicą i zajmował jakby drugie miejsce po królu. W ich liczbie znajdował się Iunius Brutus, który był inicjatorem wygnania króla.

16. Po wygnaniu królów powołano dwóch konsulów. Ustawą postanowiono, że w ich mocy było używanie najwyższych praw. Nazywano ich tak od tego, że wiele postanawiali w sprawach państwa. Aby jednak nie uzurpowali sobie władzy królewskiej, zastrzeżono ustawą, aby od ich postanowień istniała możliwość odwołania (*provocatio*) i aby nie mogli orzekać kary śmierci bez zgody ludu. Pozostawiono im jedynie możliwość zmuszania i nakazywania uwięzienia.

17. Potem, kiedy od dłuższego czasu należało przeprowadzić spis ludności (*census*), a konsulowie nie podołali temu obowiązkowi, powołano cenzorów.

18. Populo deinde aucto cum crebra orerentur bella et quaedam acriora a finitimis inferrentur, interdum re exigente placuit maioris potestatis magistratum constitui: itaque dictatores proditi sunt, a quibus nec provocandi ius fuit et quibus etiam capitis animadversio data est. hunc magistratum, quoniam summam potestatem habebat, non erat fas ultra sextum mensem retineri.

19. Et his dictatoribus magistri equitum iniungebantur sic, quo modo regibus tribuni celerum: quod officium fere tale erat, quale hodie praefectorum praetorio, magistratus tamen habebantur legitimi.

20. Isdem temporibus cum plebs a patribus secessisset anno fere septimo decimo post reges exactos, tribunos sibi in monte sacro creavit, qui essent plebei magistratus. dicti tribuni, quod olim in tres partes populus divisus erat et ex singulis singuli creabantur: vel quia tribuum suffragio creabantur.

21. Itemque ut essent qui aedibus praessent, in quibus omnia scita sua plebs deferebat, duos ex plebe constituerunt, qui etiam aediles appellati sunt.

22. Deinde cum aerarium populi auctius esse coepisset, ut essent qui illi praessent, constituti sunt quaestores, qui pecuniae praessent, dicti ab eo quod inquirendae et conservandae pecuniae causa creati erant.

23. Et quia, ut diximus, de capite civis Romani iniussu populi non erat lege permissum consulibus ius dicere, propterea quaestores constituebantur a populo, qui capitalibus rebus praessent: hi appellabantur quaestores parricidii, quorum etiam meminit lex duodecim tabularum.

24. Et cum placuisset leges quoque ferri, latum est ad populum, uti omnes magistratu se abdicarent, quo decemviri constituti anno uno cum magistratum prorogarent sibi et cum iniuriose tractarent neque vellent deinceps sufficere magistratibus, ut ipsi et factio sua perpetuo rem publicam occupatam retineret: nimia atque aspera dominatione eo rem perduxerant, ut exercitus a re publica secederet. initium fuisse secessionis dicitur Verginius quidam, qui cum animadvertisset Appium Claudium contra ius, quod ipse ex vetere

18. Kiedy zaś wzrosła liczebność ludu, a często wybuchały wojny i sąsiedzi wszczynali coraz to okrutniejsze zatargi, po rozważeniu tej sprawy powołano urzędnika dysponującego większą władzą: w ten sposób mianowano dyktatorów, od decyzji których nie było odwołania i którym dano również prawo orzekania kary śmierci. Ponieważ urzędowi temu przysługiwała najwyższa władza, nie wolno było sprawować go dłużej niż sześć miesięcy.

19. Do dyktatorów dołączano dowódców jazdy, tak jak królom towarzyszyli trybuni jazdy. Stanowisko to było prawie takie samo jak dzisiaj urząd prefekta pretorianów, uznawano ich jednak za urzędników ustawowych.

20. W tych samych czasach plebs, odszedłszy od patrycjuszy, mniej więcej w roku siedemdziesiątym po wygnaniu królów, ustanowił sobie na świętej górze trybunów, którzy byli urzędnikami plebejskimi. Nazwano ich trybunami, bowiem niegdyś lud podzielony był na trzy części, z których każdej wybierano jednego, lub ponieważ wybierano ich głosami *tribus*.

21. Podobnie, aby były osoby zajmujące się budynkami, w których plebs odbywał swoje wszystkie zgromadzenia, powołano spośród plebsu dwóch urzędników nazywanych edylami.

22. Kiedy znowu powiększał się skarbiec ludu, to – aby były osoby zajmujące się nim – powołano kwestorów, którzy odpowiadali za pieniądze. Nazwano ich tak dlatego, że ich zadaniem było dochodzenie i przechowywanie pieniędzy.

23. A ponieważ, jak powiedzieliśmy, wedle ustawy konsulom nie było wolno bez zgody ludu decydować o śmierci obywatela rzymskiego, lud powołał kwestorów, którzy przewodzili sprawom gardłowym. Nazywano ich kwestorami do spraw zabójstw (*quaestores paricidii*), a wspomina ich także Ustawa XII Tablic.

24. A kiedy uznano za stosowne wydanie ustaw, zaproponowano ludowi, aby wszyscy zrzekli się urzędów w tym roku, na który powołano decemwirów. Oni jednak przedłużyli czas swojego urzędowania, rządili niesprawiedliwie i nie chcieli się zadowolić zwykłą kolejnością sprawowania urzędów, aby oni i ich ugrupowanie na zawsze objęły władzę w państwie. Zbyt surowymi rządami

iure in duodecim tabulas transtulerat, vindicias filiae suae a se abduxisse et secundum eum, qui in servitutem ab eo suppositus petierat, dixisse captumque amore virginis omne fas ac nefas miscuisse: indignatus, quod vetustissima iuris observantia in persona filiae suae defecisset (utpote cum Brutus, qui primus Romae consul fuit, vindicias secundum libertatem dixisset in persona Vindicis Vitelliorum servi, qui prodicionis coniurationem indicio suo detexerat) et castitatem filiae vitae quoque eius praeferendam putaret, arrepto cultro de taberna Ianionis filiam interfecit in hoc scilicet, ut morte virginis contumeliam stupri arceret, ac protinus recens a caede madenteque adhuc filiae cruore ad commilitones confugit. qui universi de Algido, ubi tunc belli gerendi causa legiones erant, relictis ducibus pristinis signa in Aventinum transtulerunt, omnisque plebs urbana mox eodem se contulit, populique consensu partim in carcere necati. ita rursus res publica suum statum recepit.

25. Deinde cum post aliquot annos duodecim tabulae latae sunt et plebs contenderet cum patribus et vellet ex suo quoque corpore consules creare et patres recusarent: factum est, ut tribuni militum crearentur partim ex plebe, partim ex patribus consulari potestate. hique constituti sunt vario numero: interdum enim viginti fuerunt, interdum plures, nonnumquam pauciores.

26. Deinde cum placuisset creari etiam ex plebe consules, coeperunt ex utroque corpore constitui. tunc, ut aliquo pluris patres haberent, placuit duos ex numero patrum constitui: ita facti sunt aediles curules.

27. Cumque consules avocarentur bellis finitimis neque esset qui in civitate ius reddere posset, factum est, ut praetor quoque crearetur, qui urbanus appellatus est, quod in urbe ius redderet.

doprowadzili do tego, że wojsko odeszło z państwa. Mówi się, że secesję tę zapoczątkował niejaki Verginius, który dowiedział się, że Appius Claudius niezgodnie z prawem, które sam ze starego prawa wprowadził do dwunastu tablic, odmówił mu przyznania na czas sporu jego własnej córki, a przyznał ją temu, który – przez niego podstawiony – żądał uznania jej za niewolnicę. Powodowany miłością do dziewczyny pomylił to, co się godzi z tym, co niegodne. Oburzony Verginius, jako że Appius Claudius w sprawie jego córki sprzeniewierzył się najstarszym prawom (na przykład Brutus, pierwszy konsul Rzymu, przyznał na czas sporu wolność Vindexowi, niewolnikowi Vitelliusów, który swoim zeznaniem wydał spisek zdrajców), uznał, że czystość córki należy przedłożyć nawet nad jej życie i porwawszy nóż ze sklepu rzeźnika, zabił córkę, aby przez jej śmierć powstrzymać hańbę cudzołóstwa. Tuż po zabójstwie, ociekając krwią córki, schronił się wśród towarzyszy broni. Wszyscy oni z Algidum, gdzie znajdowały się legiony z powodu toczonej wojny, opuściwszy wodzów ponieśli sztandary na wzgórze Aventinum. Cały plebs miejski wkrótce się tam przeniósł i – zgodną wolą ludu – decemwirowie zostali uwięzieni i zgładzeni. W ten sposób powrócił ustrój republikański.

25. Po kilku latach od wydania dwunastu tablic plebs spierał się z patrycjuszami i chciał także ze swego grona wyłaniać konsulów, a patrycjusze odmawiali: stało się tak, że trybunów wojskowych z władzą konsularną wyłaniano częściowo spośród plebsu, a częściowo spośród patrycjuszy. Wybierano różną ich liczbę: niekiedy było ich dwudziestu, niekiedy więcej, a często mniej.

26. Potem, kiedy spodobało się również spośród plebejuszy wyłaniać konsulów, zaczęto ich wybierać z obu tych grup. Wtedy, aby patrycjusze mieli nieco więcej, wyłaniano spośród nich dwóch. W ten sposób powołano edylów kurulnych.

27. Kiedy konsulów odwołano na wojny z sąsiadami i w państwie nie było nikogo, kto mógłby egzekwować prawo, stworzono urząd pretora, którego nazwano miejskim, ponieważ wykonywał prawo w mieście.

28. Post aliquot deinde annos non sufficiente eo praetore, quod multa turba etiam peregrinorum in civitatem veniret, creatus est et alius praetor, qui peregrinus appellatus est ab eo, quod plerumque inter peregrinos ius dicebat.

29. Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praeessent, decemviri in litibus iudicandis sunt constituti.

30. Constituti sunt eodem tempore et quattuorviri qui curam viarum agerent, et triumviri monetales aeris argenti auri flatores, et triumviri capitales qui carceris custodiam haberent, ut cum animadverti oporteret interventu eorum fieret.

31. Et quia magistratibus vespertinis temporibus in publicum esse inconveniens erat, quinqueviri constituti sunt cis Tiberim et ultis Tiberim, qui possint pro magistratibus fungi.

32. Capta deinde Sardinia mox Sicilia, item Hispania, deinde Narbonensi provincia totidem praetores, quot provinciae in dicionem venerant, creati sunt, partim qui urbanis rebus, partim qui provincialibus praeessent. deinde Cornelius Sulla quaestiones publicas constituit, veluti de falso, de parricidio, de sicariis, et praetores quattuor adiecit. deinde Gaius Iulius Caesar duos praetores et duos aediles qui frumento praeessent et a Cerere cereales constituit. ita duodecim praetores, sex aediles sunt creati. divus deinde Augustus sedecim praetores constituit. post deinde divus Claudius duos praetores adiecit qui de fideicommisso ius dicerent, ex quibus unum divus Titus detraxit: et adiecit divus Nerva qui inter fiscum et privatos ius diceret. ita decem et octo praetores in civitate ius dicunt.

33. Et haec omnia, quotiens in re publica sunt magistratus, observantur: quotiens autem proficiscuntur, unus relinquitur, qui ius dicat: is vocatur praefectus urbi. qui praefectus olim constituebatur: postea fere Latinarum feriarum causa introductus est et quotannis observatur. nam praefectus annonae et vigilum non sunt magistratus, sed extra ordinem utilitatis causa constituti sunt. et tamen hi, quos Cistiberes diximus, postea aediles senatus consulto creabantur.

28. Po kilku latach, kiedy ten pretor nie wystarczał, ponieważ do państwa przybyło wielu cudzoziemców, powołano drugiego pretora, którego nazywamy pretorem do spraw cudzoziemców, ponieważ przede wszystkim rozstrzygał spory wśród cudzoziemców.

29. Wreszcie, kiedy potrzebny był urzędnik, który przewodniczyłby licytacom, powołano komisję dziesięciu mężów do spraw rozstrzygania sporów.

30. W tym samym czasie powołano komisję czterech mężów, którzy sprawowali zarząd drogami, komisję trzech mężów do spraw monet, odlewania złota, srebra i spiżu, komisję trzech mężów sprawujących pieczę nad więzieniami, którzy nadzorowali wykonywanie kar.

31. A ponieważ urzędnikom niewygodnie było przebywać w miejscu publicznym wieczorem, powołano komisje pięciu mężów z tej i z tamtej strony Tybru, które mogły działać w zastępstwie urzędników.

32. Po ustanowieniu prowincji Sardynii, a wkrótce i Sycylii, potem Hiszpanii, dalej Galii Narbońskiej powołano tylu pretorów, ile prowincji weszło pod władzę Rzymu; jedni zajmowali się sprawami miasta, a inni sprawami prowincji. Następnie Cornelius Sulla ustanowił sądy publiczne do spraw takich jak fałszerstwo, zabójstwo, morderstwo i dodał czterech pretorów. Potem Gaius Iulius Caesar ustanowił dwóch pretorów i dwóch edylów zarządzających zbożem nazwanych od Cerery *cereales*. W ten sposób ustanowiono dwunastu pretorów i sześciu edylów. Boski August ustanowił siedemnastu pretorów. Potem Boski Klaudiusz dodał dwóch pretorów, którzy sądzili w sprawach fideikomisów, z których jednego odjął Boski Tytus. Zaś Boski Nerwa dodał jednego, który sądził w sprawach między skarbem państwa a osobami prywatnymi. W ten sposób w państwie rozsądza spory osiemnastu pretorów.

33. Wszystko to widać, kiedy urzędnicy są w państwie. Kiedy bowiem wyruszają z Rzymu, pozostaje jeden, który zajmuje się sądownictwem. Nazywa się go prefektem miasta. Niegdyś ustanawiano go. Później wprowadzono go z powodu *feriae latinae* i co roku się go powołuje. Prefekci do spraw żywności i straży nie są urzędni-

34. Ergo ex his omnibus decem tribuni plebis, consules duo, decem et octo praetores, sex aediles in civitate iura reddebant.

35. Iuris civilis scientiam plurimi et maximi viri professi sunt: sed qui eorum maximae dignationis apud populum Romanum fuerunt, eorum in praesentia mentio habenda est, ut appareat, a quibus et qualibus haec iura orta et tradita sunt. et quidem ex omnibus, qui scientiam nanci sunt, ante Tiberium Coruncanium publice professum neminem traditur: ceteri autem ad hunc vel in latenti ius civile retinere cogitabant solumque consultatoribus vacare potius quam discere volentibus se praestabant.

36. Fuit autem in primis peritus PUBLIUS PAPIRIUS, qui leges regias in unum contulit. ab hoc APPIUS CLAUDIUS unus ex decemviris, cuius maximum consilium in duodecim tabulis scribendis fuit. post hunc APPIUS CLAUDIUS eiusdem generis maximam scientiam habuit: hic Centemmanus appellatus est, Appiam viam stravit et aquam Claudiam induxit et de Pyrrho in urbe non recipiendo sententiam tulit: hunc etiam actiones scripsisse traditum est primum de usurpationibus, qui liber non exstat: idem Appius Claudius, qui videtur ab hoc processisse, R litteram invenit, ut pro Valesiis Valerii essent et pro Fusiis Furii.

37. Fuit post eos maximae scientiae SEMPRONIUS, quem populus Romanus σοφὸν appellavit, nec quisquam ante hunc aut post hunc hoc nomine cognominatus est. GAIUS SCIPIO NASICA, qui optimus a senatu appellatus est: cui etiam publice domus in sacra via data est, quo facilius consuli posset. deinde QUINTUS MUCIUS, qui ad Carthaginienses missus legatus, cum essent duae tesserae positae una pacis altera belli, arbitrio sibi dato, utram vellet referret Romam, utramque sustulit et ait Carthaginienses petere debere, utram mallent accipere.

kami, ale powołuje się ich nadzwyczajnie w potrzebie. Ci, których nazywamy zatybrzańskimi, a także edylowie powoływani są na mocy *senatusconsultum*.

34. A zatem, w państwie jurysdykcję sprawowało dziesięciu trybunów plebejskich, dwóch konsulów, osiemnastu pretorów, sześciu edylów.

35. Nauką *ius civile* zajmowało się wielu znakomitych mężów. O tych z nich, którzy cieszyli się największą godnością u ludu rzymskiego, należy teraz wspomnieć, aby wiadomo było, dzięki komu prawa te narodziły się i zostały przekazane. I tak ze wszystkich, którzy posiadli wiedzę, nie wiadomo o nikim, kto uprawiałby ją publicznie przed Tiberiusem Coruncaniusem: inni bowiem przed nim uznawali, że prawo należy zachować w tajemnicy i zwykli udzielać jedynie porad prawnych, a nie nauczać chętnych.

36. Przede wszystkim był zatem uczony Publius Papirius, który zebrał w jedno ustawy królewskie. Po nim Appius Claudius, jeden z decemwirów, którego największym osiągnięciem było spisanie dwunastu tablic. Dalej Appius Claudius z tego samego rodu miał ogromną wiedzę: nazywano go Sturękim, wybudował Drogę Appijską i poprowadził akwedukt klaudyski oraz doradził, aby nie przyjmować w mieście Pyrrusa. Również o nim mówi się, że jako pierwszy spisał skargi dotyczące *usurpatio*, która to księga nie zachowała się. Inny Appius Claudius, który wydaje się pochodzić od tego wynalazł literę „r” i tak z Valesii powstali Valerii, a z Fusii – Furi.

37. Po nich ogromną wiedzą odznaczał się Sempronius, którego lud rzymski obdarzył mianem Σοφόνι – Mądry, a nikt ani przed nim, ani po nim nie otrzymał takiego przydomku. Gaius Scipio Nasica, który przez senat został nazwany Optimus – Najlepszy: publicznie przyznano mu dom na Via Sacra, aby łatwiej można się go było poradzić. Dalej był Quintus Mucius, który wysłany do Kartagińczyków jako poseł otrzymał dwie tabliczki: jedną z zapowiedzią pokoju, drugą – wojny i kiedy jemu pozostawiono wybór co do tego, którą z nich zawiezie do Rzymu, podniósł obie i powiedział, że to Kartagińczycy powinni poprosić o tę, którą woleliby otrzymać.

38. Post hos fuit TIBERIUS CORUNCANIUS, ut dixi, qui primus profiteri coepit: cuius tamen scriptum nullum exstat, sed responsa complura et memorabilia eius fuerunt. deinde SEXTUS AELIUS et frater eius PUBLIUS AELIUS et PUBLIUS ATILIUS maximam scientiam in profitendo habuerunt, ut duo Aelii etiam consules fuerint, Atilius autem primus a populo Sapiens appellatus est. Sextum Aelium etiam Ennius laudavit et exstat illius liber qui inscribitur 'tripertita', qui liber veluti cunabula iuris continet: tripertita autem dicitur, quoniam lege duodecim tabularum praeposita iungitur interpretatio, deinde subtexitur legis actio. eiusdem esse tres alii libri referuntur, quos tamen quidam negant eiusdem esse: hos sectatus ad aliquid est Cato. deinde MARCUS CATO princeps Porciae familiae, cuius et libri exstant: sed plurimi filii eius, ex quibus ceteri oriuntur.

39. Post hos fuerunt PUBLIUS MUCIUS et BRUTUS et MANILIUS, qui fundaverunt ius civile. ex his Publius Mucius etiam decem libellos reliquit, Brutus septem, Manilius tres: et extant volumina scripta Manilii monumenta. illi duo consulares fuerunt, Brutus praetorius, Publius autem Mucius etiam pontifex maximus.

40. Ab his profecti sunt PUBLIUS RUTILIUS RUFUS, qui Romae consul et Asiae proconsul fuit, PAULUS VERGINIUS et QUINTUS TUBERO ille stoicus Pansae auditor, qui et ipse consul. etiam SEXTUS POMPEIUS Gnaei Pompeii patruus fuit eodem tempore: et COELIUS ANTIPATER, qui historias conscripsit, sed plus eloquentiae quam scientiae iuris operam dedit: etiam LUCIUS CRASSUS frater Publii Mucii, qui Munianus dictus est: hunc Cicero ait iurisconsultorum disertissimum.

41. Post hos QUINTUS MUCIUS Publii filius pontifex maximus ius civile primus constituit generatim in libros decem et octo redigendo.

42. Mucii auditores fuerunt complures, sed praecipuae auctoritatis AQUILIUS GALLUS, BALBUS LUCILIUS, SEXTUS PAPIRIUS, GAIUS IUVENTIUS: ex quibus Gallum maximae auctoritatis apud populum fuisse Servius dicit. omnes tamen hi a Servio Sulpicio nominantur: alioquin per se eorum scripta non talia exstant, ut ea omnes appetant: denique nec versantur omnino scripta eorum inter manus ho-

38. Po nich był Tiberius Coruncanius, który – jak mówiłem – jako pierwszy zaczął występować publicznie. Nie zachowało się żadne z jego pism, ale jego odpowiedzi prawne (*responsa*) były liczne i godne zapamiętania. Następnie Sextus Aelius i jego brat Publius Aelius oraz Publius Atilius odznaczyli się ogromną wiedzą w wystąpieniach publicznych, tak że dwóch Aeliusów było konsulami, Atilius zaś jako pierwszy został przez lud nazwany Sapiens, czyli Mądrym. Sextusa Aeliusa chwalili również Ennius, a zachowało się także jego dzieło zatytułowane *Tripertita*. Księga ta zawiera jakby zaczątki prawa: jest bowiem nazywana *Tripertita*, czyli trójdzielną, ponieważ do Ustawy XII Tablic dołączono interpretację, a dalej dodano *legis actio*. Podobno jego autorstwa są też trzy inne księgi, ale niektórzy temu przeczą: naśladował ich Cato. Po nich był Marcus Cato, głowa rodziny Porcii, którego dzieła zachowały się. Więcej jednak jest autorstwa jego syna, a z tych ksiąg wywodzą się kolejne.

39. Po tych byli Publius Mucius i Brutus, i Manilius, którzy złożyli podwaliny pod *ius civile*. Z nich Publius Mucius pozostawił dzieśięć ksiąg, Brutus siedem, Manilius trzy: istnieją też pisma Maniliusa w zwojach. Brutus był pretorem, a pozostali dwaj konsulami, zaś Publius Mucius również najwyższym kapłanem (*pontifex maximus*).

40. U nich kształcili się Publius Rutilius Rufus, który był w Rzymie konsulem, a w Azji prokonsulem, Paulus Verginius i Quintus Tubero stoik, uczeń Pansy, także konsul. Również Sextus Pompeius, stryj Gnaeusa Pompeiusa, żył w tych czasach. A i Coelius Antipater, który spisywał historię, ale poświęcał się raczej sztuce wymowy niż nauce prawa oraz Lucius Crassus, brat Publiusa Muciusa, którego nazywano Munianus. Jego to Cicero nazywał najwymowniejszym spośród prawników.

41. Quintus Mucius, brat Publiusa, *pontifex maximus*, jako pierwszy uporządkował *ius civile* według gałęzi prawa w osiemnastu księgach.

42. Było wielu uczniów Muciusa, ale największym poważaniem cieszyli się Aquilius Gallus, Balbus Lucilius, Sextus Papirius, Gaius Iuventius. Servius twierdzi, że spośród nich największym szacunkiem u ludu cieszył się Gallus. Ich wszystkich wymienia Servius Sul-

minum, sed Servius libros suos complevit, pro cuius scriptura ipsorum quoque memoria habetur.

43. SERVIUS autem SULPICIUS cum in causis orandis primum locum aut pro certo post Marcum Tullium optineret, traditur ad consulendum Quintum Mucium de re amici sui pervenisse cumque eum sibi respondisse de iure Servius parum intellexisse, iterum Quintum interrogasse et a Quinto Mucio responsum esse nec tamen percepisse, et ita obiurgatum esse a Quinto Mucio: namque eum dixisse turpe esse patricio et nobili et causas oranti ius in quo versaretur ignorare. ea velut contumelia Servius tactus operam dedit iuri civili et plurimum eos, de quibus locuti sumus, audiit, institutus a Balbo Lucilio, instructus autem maxime a Gallo Aquilio, qui fuit Cercinae: itaque libri complures eius extant Cercinae confecti. hic cum in legatione perisset, statuam ei populus Romanus pro rostris posuit, et hodieque exstat pro rostris Augusti. huius volumina complura exstant: reliquit autem prope centum et octaginta libros.

44. Ab hoc plurimi profecerunt, fere tamen hi libros conscripserunt: ALFENUS VARUS GAIUS, AULUS OFILIUS, TITUS CAESIUS, AUFIDIUS TUCCA, AUFIDIUS NAMUSA, FLAVIUS PRISCUS, GAIUS ATEIUS, PACUVIUS LABEO ANTISTIUS Labeonis Antistii pater, CINNA, PUBLICIUS GELLIUS. ex his decem libros octo conscripserunt, quorum omnes qui fuerunt libri digesti sunt ab Aufidio Namusa in centum quadraginta libros. ex his auditoribus plurimum auctoritatis habuit Alfenus Varus et Aulus Ofilius, ex quibus Varus et consul fuit, Ofilius in equestri ordine perseveravit. is fuit Caesari familiarissimus et libros de iure civili plurimos et qui omnem partem operis fundarent reliquit. nam de legibus vicensimae primus conscribit: de iurisdictione idem edictum praetoris primus diligenter composuit, nam ante eum Servius duos libros ad Brutum perquam brevissimos ad edictum subscriptos reliquit.

picus. Nie ma jednak takich ich ksiąg, które byłyby przez wszystkich poszukiwane: w zasadzie ich pism w ogóle nie wertyuje ręka ludzka, ale Servius korzystał z nich pisząc swoje dzieła i dlatego o nich pamiętamy.

43. Mówi się, że Servius Sulpicius – chociaż w mowach sądowych zajmował pierwsze miejsce, a już na pewno po Marcusie Tulliusie Ciceronie – przyszedł kiedyś do Quintusa Muciusa poradzić się odnośnie do sprawy sądowej swojego przyjaciela. Kiedy ten udzielił mu odpowiedzi prawnej, Servius niewiele zrozumiał. Zapytał Quintusa jeszcze raz, ale znowu nie rozumiał i został za to zganiony przez Quintusa Muciusa: powiedział on bowiem, że nie godzi się, aby patrycjusz, nobil i mówca sądowy nie znał prawa, w którym się obraca. Servius zaś, dotknięty tym jak obelgą, zajął się *ius civile* i wiele słuchał tych, o których mówiliśmy, został wykształcony przez Balbusa Luciliusa, a najwięcej nauczył się od Aquiliusa Gallusa, który pochodził z Cerciny: jest wiele jego ksiąg napisanych właśnie w Cercinie. Kiedy Servius zmarł w czasie pełnienia poselstwa, lud rzymski umieścił jego pomnik przy mównicy, a i dzisiaj stoi on przy mównicy Augusta. Istnieje wiele zwojów jego autorstwa: zostawił bowiem prawie sto osiemdziesiąt ksiąg.

44. Wielu kształciło się u niego, ci jednak pisali książki: Alfenus Varus Gaius, Aulus Ofilius, Titus Caesius, Aufidius Tucca, Aufidius Namusa, Flavius Priscus, Gaius Ateius, Pacuvius Labeo Antistius, ojciec Labeona Antistiusa, Cinna, Publicius Gellius. Z tych dziesięciu, ośmiu pisało książki, z których wszystkie zebrał Aufidius Namusa w stu czterdziestu księgach. Największym szcunkiem wśród uczniów cieszyli się Alfenus Varus i Aulus Ofilius. Varus był konsulem, Ofilius trwał w stanie ekwickim. Był on bliskim przyjacielem Cezara i pozostawił liczne księgi o *ius civile*, które dotyczyły różnych części prawa. Jako pierwszy bowiem opisał ustawy o pięcioprocentowym podatku, a także jako pierwszy napisał księgę o edykcji pretora i jego jurysdykcji, ponieważ przed nim jedynie Servius pozostawił dwie bardzo krótkie księgi dotyczące edyktu.

45. Fuit eodem tempore et TREBATIUS, qui idem Corneli Maximi auditor fuit: AULUS CASCELLIUS, Quintus Mucius Volusii auditor, denique in illius honorem testamento Publium Mucium nepotem eius reliquit heredem. fuit autem quaestorius nec ultra proficere voluit, cum illi etiam Augustus consulatum offerret. ex his Trebatius peritior Cascellio, Cascellius Trebatio eloquentior fuisse dicitur, Ofilius utroque doctior. Cascellii scripta non exstant nisi unus liber bene dictorum, Trebatii complures, sed minus frequentantur.

46. Post hos quoque TUBERO fuit, qui Ofilio operam dedit: fuit autem patricius et transit a causis agendis ad ius civile, maxime postquam Quintum Ligarium accusavit nec optinuit apud Gaium Caesarem. is est Quintus Ligarius, qui cum Africae oram teneret, infirmum Tuberonem applicare non permisit nec aquam haurire, quo nomine eum accusavit et Cicero defendit: exstat eius oratio satis pulcherrima, quae inscribitur pro Quinto Ligario. Tubero doctissimus quidem habitus est iuris publici et privati et complures utriusque operis libros reliquit: sermone etiam antiquo usus affectavit scribere et ideo parum libri eius grati habentur.

47. Post hunc maximae auctoritatis fuerunt ATEIUS CAPITO, qui Ofilius secutus est, et ANTISTIUS LABEO, qui omnes hos audivit, institutus est autem a Trebatio. ex his Ateius consul fuit: Labeo noluit, cum offerretur ei ab Augusto consulatus, quo suffectus fieret, honorem suscipere, sed plurimum studiis operam dedit: et totum annum ita diviserat, ut Romae sex mensibus cum studiosis esset, sex mensibus secederet et conscribendis libris operam daret. itaque reliquit quadringenta volumina, ex quibus plurima inter manus versantur. hi duo primum veluti diversas sectas fecerunt: nam Ateius Capito in his, quae ei tradita fuerant, perseverabat, Labeo ingenii qualitate et fiducia doctrinae, qui et ceteris operis sapientiae operam dederat, plurima innovare instituit.

45. W tym samym czasie żyli: Trebatius, który był uczniem Corneliusa Maximusa, Aulus Cascellius, uczeń Quintusa Muciusa Volusiusa, który w swoim testamencie spadkobiercą ustanowił na jego cześć jego wnuka, Publiusa Muciusa. Był on kwestorem, ale nie chciał pełnić kolejnych urzędów, chociaż August proponował mu konsulat. Z nich Trebatiusa uważano za lepszego znawcę prawa od Cascelliusa, a Cascelliusa za bardziej wymownego od Trebatiusa, Ofiliusa zaś za bardziej uczonego od nich obu. Nie zachowały się żadne pisma Cascelliusa poza jedną księgą powieści, są liczne księgi Trebatiusa, ale nie czyta się ich często.

46. Po nich był Tubero, który kształcił się u Ofiliusa. Był patrycjuszem i przeszedł od wygłaszania mów sądowych do zajmowania się *ius civile*, szczególnie po tym, jak oskarżał Quintusa Ligariusza i nie wygrał sprawy przed Gaiusem Cezarem. Chodzi o tego Quintusa Ligariusza, który – kiedy zarządzał wybrzeżem Afryki – nie zezwolił choremu Tuberonowi na przybicie do brzegu ani napicie się wody, z którego to powodu Tubero go oskarżał, a Cicero bronił. Istnieje jego piękna mowa zatytułowana *Pro Quinto Ligario*. Tubero znał się doskonale na prawie publicznym i prywatnym, i zostawił wiele ksiąg dotyczących obu tych dziedzin. Lubił jednak posługiwać się językiem archaicznym i dlatego jego ksiąg nie czyta się chętnie.

47. Wielkim szacunkiem cieszyli się potem Ateius Capito, który naśladował Ofiliusa oraz Antistius Labeo, który słuchał nauk wszystkich wyżej wymienionych, ale został wykształcony przez Trebatiusa. Ateius był konsulem, Labeo zaś nie chciał przyjąć tego zaszczytu, chociaż August oferował mu konsulat, tak że zostałby konsulem *suffectus*, poświęcił się natomiast studiom. Cały rok tak działał, że przez sześć miesięcy przebywał w Rzymie ze swoimi uczniami, a na sześć miesięcy wyjeżdżał i zajmował się pisaniem książek. W ten sposób pozostawił po sobie czterysta zwojów, z których wiele jest chętnie czytanych. Ci dwaj jako pierwsi utworzyli jakby dwa stronnictwa: Ateius Capito trwał bowiem przy tym, czego go nauczono, Labeo, który uprawiał również inne dziedziny wiedzy, dzięki talentowi i zaufaniu we własne teorie, wprowadzał wiele nowości.

48. Et ita Ateio Capitoni MASSURIUS SABINUS successit, Labeoni NERVA, qui adhuc eas dissensiones auxerunt. hic etiam Nerva Caesari familiarissimus fuit. Massurius Sabinus in equestri ordine fuit et publice primus respondit: posteaque hoc coepit beneficium dari, a Tiberio Caesare hoc tamen illi concessum erat.

49. Et, ut obiter sciamus, ante tempora Augusti publice respondendi ius non a principibus dabatur, sed qui fiduciam studiorum suorum habebant, consulentibus respondebant: neque responsa utique signata dabant, sed plerumque iudicibus ipsi scribebant, aut testabantur qui illos consulebant. primus divus Augustus, ut maior iuris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate eius responderent: et ex illo tempore peti hoc pro beneficio coepit. et ideo optimus princeps Hadrianus, cum ab eo viri praetorii peterent, ut sibi liceret respondere, rescripsit eis hoc non peti, sed praestari solere et ideo, si quis fiduciam sui haberet, delectari se populo ad respondendum se praepararet.

50. Ergo Sabino concessum est a Tiberio Caesare, ut populo responderet: qui in equestri ordine iam grandis natu et fere annorum quinquaginta receptus est. huic nec amplae facultates fuerunt, sed plurimum a suis auditoribus sustentatus est.

51. Huic successit GAIUS CASSIUS LONGINUS natus ex filia Tuberonis, quae fuit neptis Servii Sulpicii: et ideo proavum suum Servium Sulpicium appellat. hic consul fuit cum Quartino temporibus Tiberii, sed plurimum in civitate auctoritatis habuit eo usque, donec eum Caesar civitate pelleret. Expulsus ab eo in Sardiniam, revocatus a Vespasiano diem suum obit.

52. Nervae successit PROCULUS. fuit eodem tempore et NERVA FILIUS: fuit et alius LONGINUS ex equestri quidem ordine, qui postea ad praeturam usque pervenit. sed Proculi auctoritas maior fuit, nam etiam plurimum potuit: appellatique sunt partim Cassiani, partim Proculiani, quae origo a Capitone et Labeone coeperat.

48. I tak następcą Ateiusa Capitona był Massurius Sabinus, La-beona zaś – Nerva. Oni pogłębili jeszcze te różnice poglądów. Ów Nerva był bliskim przyjacielem Cezara. Massurius Sabinus należał do stanu ekwickiego i jako pierwszy udzielał publicznie porad prawnych (*responsa*). Później zaczęto przyznawać taki przywilej, a jemu zezwolił na to Tyberiusz.

49. Jak wiadomo, przed epoką Augusta prawo publicznego udzielania *responsów* nie było nadawane przez cesarzy, lecz ci z uczonych, którzy mieli dość wiary w swoją wiedzę, udzielali porad pytającym. Nie podpisywali też swoich odpowiedzi prawnych, ale najczęściej sami pisali do sędziów, albo też ci, którzy otrzymywali od nich porady, zeznawali w sądzie. Aby prawo było bardziej poważane, Boski August jako pierwszy wydał postanowienie, aby *responsa* udzielane były na mocy jego autorytetu. Od tego czasu zaczęto zabiegać o to jak o przywilej. Dlatego też najlepszy cesarz Hadrian, kiedy pretorianie prosili go, aby pozwolił im udzielać *responsów*, wydał reskrypt mówiący, że zazwyczaj nie prosi się o to, a trzeba sobie zasłużyć, a cesarz będzie zadowolony, jeżeli ktoś mający wiarę w siebie przygotuje się do udzielania porad prawnych ludowi.

50. I tak Sabinus, który został przyjęty do stanu ekwickiego jako dorosły człowiek, mając już prawie pięćdziesiąt lat, uzyskał pozwolenie na udzielanie *responsów* od Tyberiusza Cezara. Nigdy nie miał on dużego majątku, był natomiast utrzymywany przez swoich uczniów.

51. Jego następcą był Gaius Cassius Longinus, syn córki Tubero-na, która była wnuczką Serviusa Sulpiciusa i dlatego nazywał on Serviusa Sulpiciusa swoim pradziadem. Razem z Quartinusem został konsulem za czasów Tyberiusza i cieszył się w społeczeństwie dużym poważaniem, dopóki cesarz go nie wygnał. Został wygnany na Sycylię i zmarł, kiedy z wygnania odwołał go Wespazjan.

52. Następcą Nerwy był Proculus. W tych samych czasach żył Nerwa syn, był też i inny Longinus ze stanu ekwickiego, który potem osiągnął preturę. Autorytet Proculusa był jednak największy, ponieważ miał on największe możliwości. Jednych nazywano Cas-sianami, drugich Prokulianami, który to podział miał początek za Capitona i Labeona.

53. Cassio CAELIUS SABINUS successit, qui plurimum temporibus Vespasiani potuit: Proculo PEGASUS, qui temporibus Vespasiani praefectus urbi fuit: Caelio Sabino PRISCUS IAVOLENUS: Pegaso CELSUS: patri Celso CELSUS FILIUS et PRISCUS NERATIUS, qui utrique consules fuerunt, Celsus quidem et iterum: Iavoleno Prisco ABURNIUS VALENS et TUSCIANUS, item SALVIUS IULIANUS.

53. Cassiusa zastąpił Caelius Sabinus, który miał wielkie możliwości za czasów Wespazjana, Proculus zaś – Pegasus, który za czasów Wespazjana był prefektem miasta. Po Caeliusie Sabinusie był Priscus Iavolenus, po Pegasusie – Celsus. Następcą Celsusa ojca był Celsus syn oraz Priscus Neratius, którzy obaj byli konsulami, a Celsus nawet dwukrotnie. Po Iavolenusie Priscusie byli Aburinus Valens, Tuscianus, a następnie Salvius Iulianus.

KOMENTARZ

Ad D.1,2,1

Gaius odwołuje się tutaj do powszechnie obowiązujących zasad retoryki narzucających mówcy określony układ mowy, podział na części. Arystoteles w *Retoryce* pisze: *Mowa składa się z dwóch części, istnieje bowiem konieczność przedstawienia stanu rzeczy i jego udowodnienia. Nie można przecież przedstawić sprawy i jej nie udowodnić, ani też udowadniać bez uprzedniego przedstawienia*¹. W powszechnie stosowanej terminologii owo przedstawienie to *propositio* (greckie πρόθεσις, udowodnienie natomiast – *argumentatio* (greckie πίστις). Inni uczeni przyjmowali bardziej skomplikowane podziały oracji, jednak systematyka Stagiryty wystarcza, aby potwierdzić konieczność dokładnego przedstawienia sędziemu okoliczności sprawy.

Ad D.1,2,2,2

Wspomniany tu Demaratos z Koryntu uciekł z ojczyzny przed tyranem Kypselosem i osiadł w etruskim mieście Tarquiniae. Według tradycji był ojcem Tarquinius Priscus, piątego króla Rzymu. Pomponius pisze o nim natomiast jako o ojcu Tarquinius Pysnego (Superbus).

Ad D.1,2,2,4

Wymieniając wśród zadań decemwirów uzyskanie wzorów praw od Greków, Pomponius wpisał się w długą tradycję głoszącą istnienie daleko posuniętych wpływów greckich na Ustawę XII Tablic. Tekst zawierający podobny przekaz pochodzi od Liwiusza: *His proximii habiti legati tres qui Athenas ierant [sc. L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius], simul ut pro legatione tam longinqua proemio esset honos, simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura usui fore credebant*². Z powyższego fragmentu nie wynika jednak, aby już po

¹ Arist., *Rhet.* 1414a (przeł. H. Podbielski, [w:] *Arystoteles, Dzieła wszystkie*, VI, Warszawa 2001, s. 461-462)

² Liv. 3,33.

powołaniu decemwirów wysłano delegację do Aten. Do komisji wybrano po prostu trzech mężów, którzy wcześniej pełnili w Atenach poselstwo: chciano nagrodzić ich trud, a jednocześnie wykorzystać ich wiedzę dotyczącą ateńskiego prawodawstwa. Inni autorzy przywołują podobieństwa między Ustawą XII Tablic a prawami Solona. Cicero podaje przykład przepisów dotyczących ograniczenia wystawności pogrzebów: *Iam cetera in XII minuendi sumptus sunt lamentationisque funebris, translata de Solonis fere legibus*³. Nie sposób jednak dociec, czy zbieżności te wynikają z rzeczywistej recepcji prawa, czy też są kwestią przypadku.

Dość kuriozalnym przykładem późniejszej interpretacji tekstu Pomponiusa jest glosa Accursiusa do D.1,2,2,4. Glosator niefrasobliwie przypisuje Grekom wiarę w jednego Boga, co – pomijając ahistoryczność tej tezy – pozwala zaobserwować pogląd o kulturowej niższości Rzymian.

Tekst Pomponiusa pozwala tymczasem poddać w wątpliwość wpływy ateńskie na Ustawę XII Tablic. Jurysta wymienia bowiem Hermodora, wygnańca z Efezu, który miał się osiedlić w Italii i pomagać decemwirów w ich pracach. W związku z tą informacją przypuszczać można, że Rzymianie kontaktowali się z miastami Wielkiej Grecji i stamtąd czerpali wzorce dla swojego ustawodawstwa.

Wątpliwości budzić może twierdzenie Pomponiusa, że ustawy decemwirów spisane zostały na tablicach z kości słoniowej. Tradycyjnie bowiem przyjmuje się, że tablice te wykonano z drewna bądź metalu. Problem ten pozwala rozwiązać wprowadzenie koniektury w tekście łacińskim. Słowo *eborea* oznaczające „wykonane z kości słoniowej” zastąpić należy przymiotnikiem *roborea*, czyli „dębowe”. Taki błąd można przypisać nieuważnemu skrybie przepisującemu Digesta.

Ad D.1,2,2,5

Łacińskie *ius civile* nie pokrywa się z gałęzią prawa określaną jako prawo cywilne. Słowo *civis*, od którego wywodzi się ono ety-

³ Cic., *de leg.* 2,59, por. też 2,64.

mologicznie oznacza bowiem obywatela. *Ius civile* to zatem prawo danego narodu, czyli – w tym wypadku – prawo rzymskie.

Ad D.1,2,2,6

Ten fragment dzieła Pomponiusa jest jedyną wzmianką dotyczącą procesu legisakcyjnego zachowaną w Digestach. Dla kompilatatorów justyniańskich *legis actiones* były instytucją martwą. Z ich stosowania rezygnowano już przecież w II wieku p.n.e., kiedy powszechnym trybem postępowania stało się o wiele wygodniejsze postępowanie formułkowe.

Proces legisakcyjny charakteryzował się ogromnym sformalizowaniem, a dochodzić swoich praw w jego ramach mogli jedynie obywatele. Obejmował bardzo ograniczony zakres przypadków, co w praktyce czyniło jego stosowanie niezwykle trudnym.

Dodatkowym problemem było ograniczenie kręgu osób znających prawo oraz treść *legis actiones* do kolegium pontyfików, czyli kapłanów, na którego czele stał *pontifex maximus*.

Ad D.1,2,2,7

Publiczne ogłoszenie treści *legis actiones* oraz kalendarza sądowego nastąpiło dopiero w roku 304 p.n.e., kiedy to Gnaeus Flavius wykradł przepisowaną przez siebie księgę Appiusa Claudiusa Caecusa i przekazał ją ludowi.

Ad D.1,2,2,8

W roku 494 p.n.e. plebs rzeczywiście opuścił Rzym. Wydarzenie to nosi miano *secessio in montem Sacrum*. Plebejusze chcieli uzyskać przywileje grożąc patrycjuszom odmową udziału w wojnie przeciwko Ekwom. Zgromadzenia plebsu, na których uchwalano plebiscyty odbywały się od roku 471 p.n.e., ale z tego przekazu wynika, że już w czasie tej secesji doszło do wydania plebiscytów. Aż do *lex Hortensia* uchwalonej w 287 roku p.n.e. obowiązywały one jedynie plebejuszy.

Ad D.1,2,2,9

W okresie republikańskim *senatusconsulta* były uchwałami podejmowanymi w razie zgłoszenia przez któregoś z urzędników zapytania do senatu. Moc ustaw zyskały one dopiero w czasach pryn-

cypatu, kiedy zanikły zgromadzenia ludowe, a wzrosło znaczenie senatu. Wpływ na taki stan rzeczy miały również przemowy cesarzy w senacie, tzw. *orationes Principis*, które zawsze prowadziły do uchwalenia *senatusconsultum* zgodnie z wolą cesarza. Wątpliwości co do mocy prawnej tych aktów potwierdza Gaius w *Instytucjach*: *Senatus consultum est, quod senatus iubet atque constituit. Idque legis vicem optinet, quamvis fuerit quaesitum*⁴.

Ad D.1,2,2,10

Prawo wydawania edyktów, czyli *ius edicendi* przysługiwało pretorom (miejskiemu i do spraw peregrynów), edyłom kurulnym oraz namiestnikom i kwestorom w prowincjach⁵.

Wyrażenie *ius honorarium* pochodzi od słowa *honor*, które oznaczało godność, ale i urząd. Już w czasach republikańskich ustalono kolejność odbywania poszczególnych urzędów, czyli *cursus honorum*, oraz wiek, jaki należało osiągnąć, aby móc się o dany urząd ubiegać. W okresie republiki sprawy te regulowała np. *lex Villia* z roku 180 p.n.e.

Ad D.1,2,2,11

Początek pryncypatu określa się na rok 31 p.n.e., kiedy to Oktawian zwyciężył Antoniusza w bitwie pod Akcjum. Nazwa ustroju wywodzi się jednak od tytułu *princeps*, który Oktawian przyjął w roku 27 p.n.e. Miało to związek ze sprawowaniem przez niego cenzury, z którą łączyło się przyznanie tytułu pierwszego pośród senatorów, czyli *princeps senatus*.

Opinia Pomponiusa o konieczności zmiany ustroju ma charakter typowo polityczny. Faktem były jednak nieuczciwości w zarządzaniu prowincjami. Aby ukrócić ten proceder wprowadzono sąd zajmujący się nadużyciami finansowymi: *quaestio de repetundis*⁶.

⁴ G. 1,4.

⁵ Por. G. 1,6.

⁶ Por. Liv. 43,2.

Ad D.1,2,2,12

Podobny katalog źródeł zawierają *Instytucje Gaiusa: Constant autem iura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatus consultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui ius edicendi habent, responsis prudentium*⁷. Zamiast responsów prawników Pomponius wymienia jednak samo *ius civile*, które, jego zdaniem, opiera się na interpretacji znawców prawa. Według niego, prawo pisane, czyli *leges*, to tylko podstawa, pole do popisu dla prawników, których zadaniem jest tworzenie nowych instytucji prawnych. W ten sposób w drodze interpretacji Ustawy XII Tablic powstały takie instytucje jak *adoptio* czy *emancipatio*. Trzecią gałęzią są dla Pomponiusa *legis actiones*. Należy nadmienić, że podział ten pokrywa się z zaproponowanym przez Sextusa Aeliusa w dziele *Tripertita*, był zatem ugruntowany historycznie. Uproszczenie zastosowane przez Gaiusa wynikało z realiów epoki: *legis actiones* od dawna wyszły z użycia, a działalność prawników polegała głównie na udzielaniu responsów.

Ad D.1,2,2,14

Krółami Rzymu byli kolejno: Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus (Tarkwiniusz Stary), Servius Tullius, Tarquinius Superbus (Tarkwiniusz Pyszny).

Ad D.1,2,2,15

Lucius Iunius Brutus miał być, według legendy, inicjatorem wygnania królów z Rzymu. Jego brat został zamordowany przez Tarquinius, a on sam udawał tępego (łacińskie słowo *brutus* znaczy właśnie „głupi”), aby uniknąć podobnego losu. Według przekazu Liwiusza, syn Tarquinius, Sextus, odwiedził Lukrecję, cnotliwą żonę Tarquinius Collatinusa, krewnego króla. Ta przyjęła go gościnnie, a on w nocy zakradł się do jej sypialni z mieczem w ręku i zagroził, że, jeśli mu nie ulegnie, zabije ja i upozoruje jej *stuprum* z niewolnikiem. Lukrecja zgodziła się, ale nazajutrz opowiedziała

⁷ G. 1,2.

mężowi i jego przyjacielowi, Brutusowi o swej hańbie i popełniła samobójstwo. Brutus miał nad jej zwłokami poprzysiąc zemstę rodzinie królewskiej⁸. Wygnanie królów i początek ustroju republikańskiego datuje się na rok 509 p.n.e.

Ad D.1,2,2,16

Rzymianie tak znieawidzili monarchię (*regnum*), że, aby uniknąć jej w przyszłości, wprowadzili zasadę kolegiałności urzędów. Pierwszymi konsulami republikańskimi byli Lucius Iunius Brutus i Tarquinius Collatinus, mąż Lukrecji.

Instytucję *provocatio ad populum* wprowadzono na mocy *lex Valeria de provocatione*, której datowanie budzi poważne wątpliwości. Najprawdopodobniej wydano ją w roku 300 p.n.e., ale być może istniały jej poprzedniczki z lat 509 i 449 p.n.e. *Provocatio* dawała możliwość odwołania się do zgromadzenia ludowego od decyzji urzędnika w kwestii zastosowania kary śmierci.

Ad D.1,2,2,17

Cenzorów wybierano zwykle raz na pięć lat. Do ich kompetencji należało przeprowadzenie spisu ludności oraz odebranie oświadczeń majątkowym będących podstawą do ustalenia wysokości podatku. Obowiązkiem cenzorów był również nadzór nad moralnością obywateli: sankcją, jakiej mogli używać, była nagana wpisana na listę obywateli, tzw. *nota censoria*. Od roku 312 p.n.e., kiedy to wydano *lex Ovinia*, cenzorzy ustalali także listę senatorów.

Ad D.1,2,2,18

Początkowo dyktatora nazywano *magister populi*. Po raz pierwszy powołać go miano w 501 roku p.n.e. Procedura ustanowienia dyktatora była bardzo skomplikowana. Konieczny był wniosek senatu, a następnie nocne auspicja dokonane przez konsulów, z których jeden następnie *dicit dictatorem*⁹ (stąd nazwa urzędu). Sam dyktator

⁸ Por. Liv. 1,57-60.

⁹ Por. Liv. 8,23.

mianował wtedy swojego pomocnika, *magister equitum*. Okolicznością uzasadniającą powołanie dyktatora było poważne zewnętrzne zagrożenie dla państwa. Czas trwania urzędu ograniczony był do sześciu miesięcy ze względu na brak kolegialności oraz ogromne prerogatywy: od decyzji dyktatora nie przysługiwało *provocatio ad populum*. W I wieku p.n.e. nastąpiło zwyrodnienie instytucji dyktatury. Dwukrotnie powoływano dyktatorów na czas nieograniczony (82 r. p.n.e. – Sulla, 49 r. p.n.e. – Juliusz Cezar), co było wyraźnym symptomem nieuchronnego końca republiki.

Ad D.1,2,2,19

Celeres, którymi dowodzić miał trybun za czasów królewskich to – według tradycji – przyboczna gwardia Romulusa złożona z trzystu jeźdźców.

Prefekt pretorianów był dowódcą przybocznej gwardii cesarza. Stanowisko to często zajmowali ludzie mający znaczny wpływ na cesarzy, pełniący nawet funkcje doradców. Za Tyberiusza prefektem pretorianów był Seianus, za Nerona – Afranius Burrus.

Ad D.1,2,2,20

Ponownie jest tu mowa o secesji plebsu z 494 roku p.n.e. Plebejusze uzyskali wówczas możliwość powoływania swoich urzędników: *tribuni plebis*. Byli oni przez czas swojego urzędowania nietykalni, przysługiwało im też prawo wnoszenia sprzeciwu wobec decyzji innych magistratur (tzw. *intercessio*) Najsłynniejszymi trybunami ludowymi w historii Rzymu byli bracia Tiberius oraz Gaius Gracchus, którzy czas pełnienia przez siebie urzędu (lata 133 oraz 123-121 p.n.e.) wykorzystali na wprowadzenie reform agrarnych i sądowych. Narazili się tym bogatej klasie *nobilitas*. Tiberius i jego zwolennicy zostali zamordowani przez senatorów, których do tego czynu podburzył Gaius Scipio Nasica, *pontifex maximus*. Gaiusa Gracchusa spotkał podobny los z tym, że w jego przypadku senat uciekł się do ogłoszenia stanu zagrożenia państwa wydając tzw. *senatusconsultum ultimum*, które dawało konsulom możliwość rozprawienia się z wrogami państwa bez zachowania prawa do *provocatio ad populum*.

Ad D.1,2,2,21

Urząd edylów plebejskich wprowadzony został jeszcze przed sesją plebsu. Edylowie troszczyli się początkowo o plebejskie świątynie (łacińskie słowo *aedes* oznacza budynek), później zajmowali się również utrzymywaniem porządku na pobliskich targowiskach. Przysługiwała im nietykalność.

Ad D.1,2,2,22

Pomponius ma tu na myśli *quaestores aerarii*, którzy pojawili się w V wieku p.n.e. Zarządzali skarbem państwa (*aerarium*).

Ad D.1,2,2,23

Urząd *quaestores parricidii* został wprowadzony jeszcze za czasów królewskich, prawdopodobnie przez Numę Pompiliusa. Początkowo do kwestorów należało zapewne nadzorowanie przebiegu procesu w sprawie gardłowej przed zgromadzeniem ludowym, później zaś ich kompetencje rozszerzyły się i stali się oni jakby oskarżycielami publicznymi. Należało do nich zebranie i przedstawienie dowodów.

Informacja o kwestorach jest we współczesnych rekonstrukcjach umieszczana w IX tablicy ustawy decemwirów¹⁰. Tekst Pomponiusa stanowi jedyne potwierdzenie istnienia w ustawie takiego zapisu.

Słowo *parricidium* oznaczało pierwotnie ojcobójstwo. Później nadano mu szersze znaczenie morderstwa, a nawet ciężkiego przestępstwa czy zdrady stanu.

Ad D.1,2,2,24

Zamieszczona w tym miejscu historia Verginiusa stanowi wyraźne zaburzenie monotonnego dotąd opisu. Ta zmiana stylu świadczyć może o tym, że *Enchiridion* nie zawierał jedynie suchych faktów, że narracja w części historycznej mogła być dość żywa. Skrótość opisów przekazanych nam w *Digestach* to skutek pracy kompi-

¹⁰ Tab. 9,4.

latorów justyniańskich. Wyjaśnia to również brak spójności w wielu następujących po sobie fragmentach.

Losy Verginiusa opisuje także Liwiusz. Porównuje on ten wypadek z historią Lukrecji, którą czci pozbawił syn Tarquiniusa. Ten haniebny czyn doprowadził do wygnania królów z Rzymu: *Sequitur aliud in urbe nefas, ab libidine ortum, haud minus foedo eventu quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinius expulerat, ut non finis solum idem decemviris qui regibus sed causa etiam eadem imperii amittendi esset*¹¹. Liwiusz wyraźnie przyrównuje okres decemwiratu do czasów zniechęconej przez Rzymian monarchii.

Wyjaśnienia wymaga jednak sama istota sporu Verginiusa i Marcusa Claudiusa, klienta podstawionego przez Appiusa Claudiusa. Z tekstu Pomponiusa wynika, że decemwirowie umieścili w Ustawie XII Tablic przepis regulujący postępowanie w sprawach o ustalenie statusu osoby, a także zastrzegli, iż na czas trwania procesu sędzia powinien przyznać wolność temu, o czyj status toczy się spór (*vindicias secundum libertatem dare*). We współczesnych rekonstrukcjach Ustawy w tablicy VI umieszcza się fragment tekstu Liwiusza potwierdzający przekaz Pomponiusa: *Advocati (Verginiae) – postulant, ut (Ap. Claudius) – lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem*¹². Postępowanie dzieliło się na dwie fazy: w fazie *in iure* spór toczył się przed urzędnikiem. Ponieważ na czas decemwiratu zawieszono działalność wszystkich magistratur, w tym sporze funkcję *magistratus* pełnił jeden z decemwirów, Appius Claudius. Chcąc zaspokoić swoje miłosne żądze, przyznał on Verginię powodowi, czyli Marcusowi Claudiusowi, a zatem – niezgodnie z ustawą – *vindicias dat secundum servitutem*. Nie było to jednak rozstrzygnięcie ostateczne, a jedynie decyzja obowiązująca do czasu zakończenia procesu. O tym, jaki był faktyczny status Verginii, decydował sędzia prywatny w fazie postępowania *apud iudicem*.

¹¹ Liv. 3,44-46.

¹² Tab. 6,7.

Zasada przyznawania wolności na czas procesu o status osoby obowiązywała zapewne przed wydaniem Ustawy XII Tablic.

Pomponiusz powołuje przykład Vindexa, niewolnika Vitelliusów, którego w analogicznej sprawie Brutus miał uznać za wolnego. Historię tę także opisuje Liwiusz¹³. Według niego, po wygnaniu króla Tarquinusa, zawiązał się spisek mający na celu przywrócenie monarchii, do którego należeli bracia Vitelli i Aquilii. Spotkania zdrajców odbywały się w domu Vitelliusów. Ich rozmowę podsłuchał jeden z niewolników i natychmiast doniósł o tym konsulom, dzięki czemu spiskowców złapano i stracono. Niewolnika tego obdarzono wolnością i nagrodą z publicznego skarbcza. Liwiusz nazywa go Vindicusem wywodząc to imię od słowa *vindicta* oznaczającego łaskę używaną przy *manumissio vindicta*. W innych wersjach tej opowieści pojawia się dodatkowy wątek: właściciele chcą zmusić Vindicusa do odwołania zeznań, a Brutus *vindicias secundum libertatem dicit*, o czym wspomina Pomponiusz.

Ad D.1,2,2,25

Tribuni militum consulari potestate powoływani byli na miejsce konsulów i mieli podobne prerogatywy. Wybierano ich spośród plebejuszy i patrycjuszy w liczbie co najmniej trzech w latach 444-367 p.n.e. Ta zmiana zwyczajów uwarunkowana była dążeniem plebejuszy do równouprawnienia (plebejusze w tym czasie nie mogli pełnić funkcji konsulów), ale również zewnętrznym zagrożeniem państwa ze strony Etrusków.

Ad D.1,2,2,26

W roku 367 p.n.e. wydano *lex Licinia Sextia*, na mocy której jeden z konsulów miał być zawsze powoływany spośród plebejuszy. Pierwszym konsulem plebejskim był Lucius Sextus Lateranus, jeden z wnioskodawców ustawy, wcześniejszy trybun ludowy.

Aby zrekompensować sobie ustępstwa w sprawie konsulatu, patrycjusze powołali urząd edylów kurulnych, których zadaniem była jurysdykcja na targowiskach oraz organizowanie igrzysk.

¹³ Liv. 2,3-5.

Ad D.1,2,2,27

Urząd pretora miejskiego wprowadzono w roku 367 p.n.e., na mocy innej *lex Licinia Sextia*.

Ad D.1,2,2,28

Urząd pretora do spraw cudzoziemców powstał w wyniku napływu do Rzymu elementu obcego, rozszerzenia kontaktów handlowych i obrotu prawnego. Jego wprowadzenie datuje się na rok 242 p.n.e.

Ad D.1,2,2,29

Według Pomponiusa *decemviri (in) litibus iudicandis* przewodniczyć mieli *hastae*. To łacińskie słowo oznacza włócznię, którą umieszczano w miejscu odbywania licytacji publicznej oraz w tzw. sądzie centumwiralnym. Sądowi temu przewodniczyli właśnie decemwirowie (prawdopodobnie jednak dopiero od początków pryncypatu), a do jego kompetencji należało rozstrzyganie niektórych spraw spadkowych i sporów o własność nieruchomości. Posługiwano się postępowaniem *per legis actiones*.

Ad D.1,2,2,30

Najbardziej znaną spośród tych komisji jest komisja *triumviri (tresviri) capitales*, którzy pełnili funkcje policyjne w mieście, nadzorowali więzienia oraz wykonywanie kar, w szczególności kary śmierci (stąd ich nazwa). Ta oraz pozostałe wymienione tu komisje, jak również *decemviri litibus iudicandis*, należały do grupy niższych urzędników rzymskich, tzw. *vigintisexviri* (później *vigintiviri*).

Ad D.1,2,2,32

Sycylia stała się prowincją rzymską w roku 241 p.n.e., Sardynia i Korsyka – w roku 238 p.n.e. Podboje te, jak również stopniowe zajmowanie Hiszpanii, miały związek z toczącymi się wojnami punickimi. Bardzo istotna stała się kwestia zarządu prowincjami. Powierzano go pretorom, w związku z czym w roku 227 p.n.e. zwiększono ich liczbę do czterech, a za czasów Sulli aż do ośmiu. Prowin-

cjami o strategicznym znaczeniu, w których toczyły się wojny, zarządzali konsulowie. W związku z zajmowaniem kolejnych obszarów, senat zaczął przedłużać czas trwania konsulatu lub pretury, a pełniące te urzędy osoby wyjeżdżały do prowincji jako prokonsulowie bądź propretorzy.

Pozostali wymienieni przez Pomponiusa pretorzy rezydowali w Rzymie i zajmowali się przypisanymi im zadaniami.

W tekście znajduje się również wzmianka o ustanowionych przez Corneliusa Sullę sądach. Owe *quaestiones perpetuae* były trybunałami orzekającymi w sprawach karnych, przy czym każdy z nich wprowadzany był osobną ustawą (np.: *lex Cornelia de sicariis et veneficiis*, *lex Cornelia de falsis*, *lex Cornelia de maiestate*). W skład sądów wchodził pierwotnie senatorowie, później również ekwici.

Ad D.1,2,2,33

Feriae Latinae były wspólnym świętem gmin latyńskich, podczas którego składano ofiary na *mons Albanus*. W czasach republikańskich obrzędu tego corocznie dokonywali konsulowie. Na czas ich nieobecności w mieście powoływano prefekta zwanego początkowo *praefectus Feriarum Latinarum*, a z czasem *praefectus urbi*. Od okresu panowania Tyberiusza powoływano go corocznie jako zarządcę miasta o kompetencjach policyjnych i sądowych.

Ad D.1,2,2,36

Publius Papirius uważa się za autora *leges regiae*. Jako *pontifex maximus* spisał on ustawy wydawane przez kolejnych królów Rzymu pod koniec epoki królewskiej. Istnieją wątpliwości co do historyczności tej postaci.

W historii prawoznawstwa zapisało się wielu członków rodu Claudii. Appius Claudius był jednym z decemwirów, którego Liwiusz oskarżył o zdróżną miłość do Verginii. Appius Claudius Caecus, którego Pomponius nazywa Sturękim (można snuć przypuszczenia co do istnienia w tym miejscu błędu, ponieważ łacińskie słowo *caecus* i *centemmanus* brzmią podobnie; przydomek Caecus jest historyczny, jako że według przekazów Appius naprawdę oślepił na

starość) poprowadził najświetniejszą rzymską drogę Via Appia z Kapui do Rzymu i doprowadził do miasta akwedukt z oddalonego o 11 kilometrów Praeneste. Ogromną popularność zyskała mu mowa, którą wygłosił w senacie mimo swej ślepoty. Mianowicie, w roku 280 p.n.e. Pyrrus, król Epiru, pokonawszy Rzymian pod Herakleją, proponował pokój, który senat gotów był przyjąć. Appius Claudius odwiódł rodaków od tej decyzji przekonując ich do wojny. Był on też autorem pierwszego traktatu prawniczego *De usurpationibus*, który niestety nie zachował się.

Ad D.1,2,2,38

Tiberius Coruncanius (konsul z roku 280 p.n.e.) jako pierwszy spośród plebejuszy piastował godność *pontifex maximus*. Publicznie udzielał porad prawnych i nauczał *ius civile*, udostępniając tym samym skrywaną wcześniej wiedzę.

Sextus Aelius Petus Catus był autorem dzieła *Tripertita*, w którym zawarł tekst Ustawy XII Tablic, jej interpretację oraz poszczególne *legis actiones*.

Marcus Porcius Cato Maior znany był przede wszystkim ze swego przywiązania do starorzzymskich obyczajów, a także niechęci, a wręcz nienawiści do Kartagińczyków: każdą mowę w senacie kończyć miał nieodmiennie zdaniem *ceterum censeo Carthaginem delendam esse*. Zachował się jego traktat *De agricultura*. Jego syn, Cato Licinianus był natomiast autorem dzieł o tematyce prawniczej.

Ad D.1,2,2,39

Publius Mucius Scaevola, Marcus Iunius Brutus i Manius Manilius uważani byli za jurystów, którzy stworzyli podstawy *ius civile*. Scaevola był konsulem w roku trybunatu Tiberiusa Gracchusa (133 p.n.e.) i nie chciał dopuścić do uchwalenia przez senat tzw. *senatus-consultum ultimum*, które dałoby podstawę do rozprawienia się ze stronnictwem grakchiańskim. Brutus zadowolili się stanowiskiem pretora w 142 r. p.n.e. Był autorem pracy *Iuris civilis libri tres* napisanej na modłę grecką w formie dialogu. Manilius piastował konsulat w 149 r. p.n.e. Stworzył zbiór formularzy do umowy *emptio ven-*

ditio. Jest jednym z rozmówców w dziele *De republica* Cicerona. Dlaczego jednak juryści o tak odmiennych życiorysach wymienieni są jednym tchem jako ci, którzy stworzyli podstawy *ius civile*. Można przypuszczać, że Pomponiusowi chodziło tu o nowe spojrzenie na prawo, o odejście od Ustawy XII Tablic. To jednak jedynie hipoteza.

Ad D.1,2,2,40

Publius Rutilius Rufus był konsulem w 105 roku p.n.e. Walcząc z nadużyciami publikanów (poborców podatkowych), naraził się ekwitom i – paradoksalnie – wytoczono mu proces o zdrzstw i skazano na wygnanie. Początkowo przebywał w Mitylene, skąd uciekł podczas rzezi Rzymian w 88 roku p.n.e. i osiadł w Smyrnie. Mimo propozycji Sulli, nie chciał powrócić do Rzymu. Jego opowieści o dawnych czasach słuchał podczas swoich greckich studiów Cicero i na ich podstawie napisał dialog *De republica*.

Verginius (prawdopodobnie chodzi o Aulusa, nie Paulusa) był przyjacielem Rutiliusa, również wybitnym prawnikiem.

Quintus Tubero znany jest głównie z dialogu Cicerona *De republica*. Wiadomo, że miał wykształcenie filozoficzne, był stoikiem. Pomponius wymienia jako jego nauczyciela Panse. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że chodzi o Panajtiosa, kierownika ateńskiej Stoi.

Lucius Caelius Antipater był nauczycielem retoryki. Napisał monografię na temat drugiej wojny punickiej, w której wzorował się na historiografach hellenistycznych, co zaowocowało mało faktograficzną, a raczej sensacyjną wymową dzieła.

Lucius Licinius Crassus, konsul z 95 roku p.n.e., był doskonałym mówcą. W *Brutusie* Cicero opisuje jego krasomówczy pojedynek z Quintusem Muciuem Scaevolą w sprawie Maniusa Curiusa. Scaevola dowodził nieważności testamentu, w którym owego Curiusa ustanowiono substytutem nienarodzonego dziecka testatora (*nasciturus*) na wypadek, gdyby zmarło ono przed dojściem do dojrzałości. Okazało się jednak, że żona spadkodawcy nie była w ciąży. Klient Scaevoli, Marcus Coponius, agnat spadkodawcy domagał się

wydania mu spadku. Crassus, nie mogąc obalić prawniczego wywo-
du Scaevoli, zganiał zwyczaj literalnego trzymania się tekstu testa-
mentu, proponując odkrycie rzeczywistej woli spadkodawcy (*favor
testamenti*), który w tym wypadku chciał w sposób oczywisty wyklu-
czyć od dziedziczenia dziedziców ustawowych. Proces wygrał wła-
śnie Crassus, tworząc tym samym słynny precedens, tzw. *causa Cu-
riana*.

Ad D.1,2,2,41

Quintus Mucius Scaevola był autorem ogromnego dzieła *Iuris ci-
vilis libri XVIII*, w którym usystematyzował *ius civile generatim*, czyli
według rodzajów. Cicero tak chwalił jego wiedzę i kunszt oratorski:
*homo omnium et disciplina iuris civilis eruditissimus et ingenio pru-
dentiaque acutissimus et oratione maxime limatus atque subtilis
atque, ut ego soleo dicere, iuris peritorum eloquentissimus, eloquen-
tium iuris peritissimus*¹⁴.

Ad D.1,2,2,42

Aquilius Gallus był bardzo płodnym pisarzem. Aby móc całkowi-
cie poświęcić się działalności pisarskiej, zrezygnował z kariery poli-
tycznej poświęcając się twórczemu *otium*. Udzielał responsów
i wielokrotnie pełnił funkcję sędziego (np.: w sprawie Quinctiusa,
którego obrońcą był Cicero), czym zyskał sobie przychyłność ludu.

Ad D.1,2,2,43

Servius Sulpicius Rufus był uczniem Gallusa. Studiował retorykę
na Rodos razem z Ciceronem. W dziele *Libri ad Brutum* zawarł ko-
mentarz do edyktu pretorskiego. W roku 51 p.n.e. osiągnął konsu-
lat, a zmarł pod murami Mutiny w czasie wojny domowej, pełniąc
funkcję posła do Antoniusza. Wystawiono mu pomnik na Forum
Romanum. Wspomniana w tekście mównica to słynne *Rostra*, na-
zwane tak dlatego, że zdobiły je dzioby (łac. *rostra*) okrętów zdoby-
tych podczas wojny z Latynami w roku 338 p.n.e. pod Antium.

¹⁴ Cic., *de or.* 1,180.

Ad D.1,2,2,44

Publius Alfenus Varus, konsul z roku 39 p.n.e., był autorem komentarza do *ius civile* i *honorarium* zatytułowanego *Digesta*.

Aulus Ofilius zrezygnował z kariery politycznej, poświęcając się pracy naukowej. Jako pierwszy napisał pełen komentarz do edyktu pretorskiego. Był również autorem prac z zakresu *ius civile*, m.in. na temat wprowadzonego przez Augusta pięcioprocentowego podatku od dużych (przekraczających 200 tysięcy sestercji) spadków (tzw. *vicensima hereditatis*).

Ad D.1,2,2,45

Gaius Trebatius Testa był wprawdzie doradcą Cezara, a później Augusta, ale nie pełnił wysokich godności państwowych. Odrzucił oferowany mu przez Augusta urząd konsula. Do naszych czasów nie dochowały się żadne fragmenty jego pism.

Ad D.1,2,2,46

Quintus Aelius Tubero zrezygnował z zajmowania się polityką po przegranej w procesie Ligariusza. Sprawę tę znamy głównie z zachowanej mowy Cicerona *Pro Quinto Ligario*. Otóż, ojciec Quintusa, Lucius Aelius Tubero, został wyznaczony na namiestnika prowincji Afryka jako następcę Varusa. Ligariusz pełnił wówczas funkcję legata w Afryce i, wspólnie z Varusem, starał się nie dopuścić do objęcia urzędu przez Tuberona, jako że ten należał do przeciwnego obozu politycznego. Nie zezwolił nawet na zejście chorego Quintusa na wybrzeże. Incydent ten wywołał złość Tuberona, który oskarżył Ligariusza o zdradę – udział w wojnie u boku wroga Rzymu, afrykańskiego króla Juby. Cicero wygrał sprawę, w której jako sędzia przewodniczył Cezar. Tubero poświęcił się jursprudencji, napisał *Responsa* i *Libri de officio iudicis*.

Ad D.1,2,2,47

Od Ateiusa Capitona i Antistiusa Labeona zaczyna się podział jurystów na dwie szkoły nazwane później Sabinianami i Prokulianami.

mi. Capito wyznawał raczej konserwatywne poglądy, zajmował się prawem sakralnym (*De pontificio iure*) i publicznym. Labeo pisał bardzo dużo (komentarz do edyktu pretora, *Responsa, Epistulae*), znany był ze swej erudycji. Nie zależało mu natomiast na karierze politycznej. Odrzucił oferowany mu przez Augusta urząd *consul suffectus*. Za czasów pryncypatu cesarze często piastowali urząd konsula przez pierwszą część roku, a następnie przekazywali go innej osobie nazywanej właśnie konsulem *suffectus*, czyli jakby uzupełniającym.

Ad D.1,2,2,48

Uczniem i następcą Capitona był Massurius Sabinus, od którego pochodzi nazwa szkoły sabiniańskiej. Jurysta ten pochodził prawdopodobnie z Werony i nie należał do stanu senatorskiego. Dopiero w wieku pięćdziesięciu lat otrzymał status ekwity. Cesarz Tyberiusz udzielił mu wówczas *ius respondendi*, który to przywilej przysługiwał dotąd jedynie jurystom z rodzin senatorskich. Sabinus napisał *Iuris civilis libri tres*, podręcznik komentowany później w formie tzw. *Libri ad Sabinum*. Był również autorem komentarza do edyktu pretora miejskiego, *Liber singularis adsectorius, Libri ad Vitellium, Memorabilia*.

Marcus Cocceius Nerva był dziadkiem późniejszego cesarza¹⁵. Stał po Labeonie na czele szkoły prokuliańskiej. Nie znamy tytułów jego dzieł.

Ad D.1,2,2,49

Ius respondendi ex auctoritate principis było prawem udzielania responsów mających moc wiążącą w danej sprawie nadawanym jurystom od czasów Augusta. Cesarz Hadrian wydał reskrypt, w którym zgodne opinie kilku jurystów mających *ius respondendi* uznawał za

¹⁵ Nerva panował w latach 96-98 n.e. Tuż po objęciu władzy przerwał wszystkie procesy *de maiestate*, odwołał skazanych z wygnania i ukarał donosicieli. Doprowadził też do uchwalenia ustawy agrarnej, w wyniku której podzielono między biednych obywateli grunty o wartości 60 tysięcy sesterców.

wiążące również w sprawach analogicznych¹⁶. Jeśli opinie jurystów stały ze sobą w sprzeczności, sędzieja mógł pójść za wybraną opinią.

Ad D.1,2,2,51

Na czele szkoły sabiniańskiej stanął po Sabinusie Gaius Cassius Longinus (od jego imienia szkołę tę nazywa się też kasjańską), konsul w roku 30 n.e. Był autorem traktatu *Libri iuris civilis*.

Ad D.1,2,2,52

Proculus, od którego nazwę wzięła szkoła prokuliańska, został następcą Nery. O jego życiu nie wiadomo wiele. Napisał *Epistulae* i *Responsa*.

Marcus Cocceius Nerva syn, ojciec późniejszego cesarza, znany jest nam jako autor traktatu *De usucapionibus*.

Ad D.1,2,2,53

Caelius Sabinus, konsul z roku 69 n.e., napisał komentarz do edyktu edylów kurulnych. Należał do szkoły sabiniańskiej. Po nim kierownictwo tej szkoły objął Gaius Octavius Iavolenus Priscus, autor *Epistulae*. Jego uczniem był Salvius Iulianus, rówieśnik Pomponiusa, twórca ostatecznej wersji edyktu pretorskiego, *Edictum perpetuum*, stworzonej około roku 130 n.e. na prośbę cesarza Hadriana.

Pegasus pełnił funkcje prefekta miasta za panowania Wespazjana i Domicjana. Stał na czele szkoły prokuliańskiej. Był autorem zbioru *Responsa*. Najprawdopodobniej zgłosił projekt *senatusconsultum Pegasianum* z 73 roku n.e., w myśl którego pretor mógł zmusić spadkobiercę do wydania spadku na wniosek fideikomisariusza uniwersalnego.

Następcą Pegasusa był Paulus Iuventius Celsus, o którego działalności niewiele wiadomo. Znane są natomiast dzieła jego syna

¹⁶ G. 1,7: *Responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permisum est iura condere. Quorum omnium si in unum sententiae concurrunt, id, quod ita sentiunt, legis vicem optinet, si vero dissentiunt, iudici licet quam velit sententiam sequi. Idque rescipito divi Hadriani significatur.*

i imiennika. Celsus syn piastował najwyższe urzędy państwowe, był członkiem rady cesarskiej. Napisał *Digesta*, *Epistulae*, *Quaestiones*.

Lucius Neratius Priscus, konsul z roku 87 n.e., Prokulianin, należał do rady cesarskiej, bardzo wysoko cenił go cesarz Trajan, biorąc pod uwagę nawet jego kandydaturę na swego następcę. Neratius napisał *Regulae*, *Responsa*, *Epistulae*, *Membranae*, *De nuptiis*.